

Poemas de

MARÍA JOSÉ FERRADA

Lengua: **O'dam (tepehuano del sur bajo)**

Traducción: **Inocencia Arellano Mijarez**

Pueblo: **O'dam o Tepehuano del sur**

Toc toc mi corazón

Primera edición: 2022

Producción: Secretaría de Cultura

Coordinación Nacional de Desarrollo Cultural Infantil-Alas y Raíces

© Por los textos: María José Ferrada

© Por la ilustraciones: Amanda Mijangos, Valeria Gallo, Isol, Gabriel Pacheco, Tania Recio, Yosh, Katsumi Komagata, Israel Barrón, Paloma Valdivia y Cuauhtémoc Wetzka

© Por la traducción: Inocencia Arellano Mijarez

Cuidado de la edición: Mónica Zárate y Edaena Mata

Curaduría: Claudia Nuncio, Claudia Vences y Navile Razo

Cuidado de las traducciones: Nadia Ñuu Savi

Diseño editorial: Frida Solano

D.R. © 2022 de la presente edición: Secretaría de Cultura / Coordinación Nacional de Desarrollo Cultural Infantil-Alas y Raíces

Paseo de la Reforma 175, piso 5, Col. Cuauhtémoc, Alcaldía Cuauhtémoc, C.P. 06500, Ciudad de México

www.cultura.gob.mx

www.alasyraices.gob.mx

Las características gráficas y tipográficas de esta edición son propiedad de la Coordinación Nacional de Desarrollo Cultural Infantil-Alas y Raíces de la Secretaría de Cultura. Todos los derechos reservados. Queda prohibida la reproducción total o parcial de esta obra por cualquier medio o procedimiento sin la previa autorización por escrito de la Secretaría de Cultura / Coordinación Nacional de Desarrollo Cultural Infantil-Alas y Raíces.

ISBN

Hecho en México

**GOBIERNO DE
MÉXICO**

CULTURA

SECRETARÍA DE CULTURA

alas raíces

María José Ferrada

Mummu gi Chile janō' 1977. Na baik oidha' bia'ka' biipi' kai na jax chu kuu gu ka'liso, pui' chii nar jix a'bhar ua'ndam ka'. Jano' dīr jix bhai' mui' xi ñii'ñdha' gu oi'ñga'n. Gui' na jix io'm jix kügalhi'ñ gu u'uan dhi' gui' na mi ja u'uan gu tibaa' gio na tii jix aa' na ja traduciiru' gu miimib.

alas raíces

Na Tu' Yam a'Ga

Jík tanolh, ja ulh achich gu kokmik, gu io'ma'n gio gu chiñxi'ñ mijap tanolh kakaxchi cha'm nam nai' tii tutdak nam jix buabuakim. Jai' chich ba tii nach jax ja'k kai'chdha' xim da' iñ, jum tii'ñchu iñ; na jich ñii'ñ kii'n jiñ chichiñxi'ñdha', nach jibilh kii'n jich kokmi'kda'. Bax bhai' nam mi ja'p dabaibuji xi kaiya' nam jax chu ñiok gu juju'ba', na mi ñii'ñdha' gu ja boi' gu sasrix gio nach kaa' gu ja ji'mi' gu yooxi'.

Tok tok guñjur, jich bai'ñ nach jich chigia' mi'dhir bhan gu ñi'ok gio gu mamxi'ñ, jich chiñchuxi'ñ nach joidham jix matka' nach jaroi' ñira gio na jaroi' jich ñira na jich komkia' u'uan kii'n gio mamxi'ñ.

Dhi' na ya' tum mattu' jir mambix gux a'bhar ñi'ok nat ja u'ua gu María José Ferrada gio na mit jum traduciiru mambix gok o'dam ñi'ok kii'n meejik kam. Dhi' na ya' joidham tum bua dhi ñi'ok binkam mi jim mamxi'ñ nañ jich bai'ñ nach xi chi titkia', nach pui' xich a'nda' gio nach xi chu tatka' mi'dhir nam jax chiñii'ñ gui' jix a'bhar jix chu maat Meejik kam, Argentina, Chile gio Japón.

Nam dhi' dhijixa'bhar ñi'ok gio mamxi'ñ xi askicha' git gu bapoi jix io'm gamaja'k na pa'i' gu ñi'ok, bapoi nam mia'n jich ai'chu'nda' gio nam jich chiñchuxi'ñka' nach jich bhai'ch chatka' nach giop jich chigia'.
Nach giop jich kokmikia'.
Nach giop bach chigia'.

I.

Nañ jix bhai' jiñ chaat nach giop bach chigia'
giilhim jir ḡe' ja'p na jax:

Gu ak Panuco
Gu jura'n gu volcán Popocatépetl
biix gux dhaam

gio gu tanolh.

Toc toc

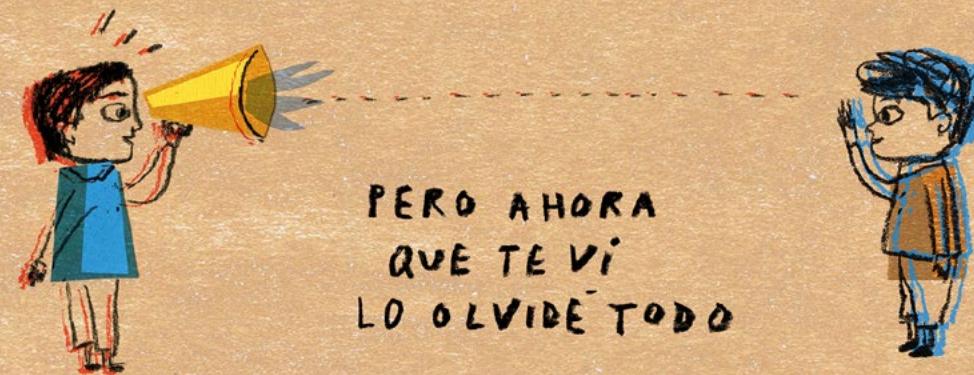
II.

Bíipí'dir nap ya aiya'
añ pux maat nap bha jim.

Pui' jiñ chitda' gu kíispi'ñ gu sokbulh.
Pui' jiñ chitda' gui' nam joiñ gu yayooxi'.
Pui' jiñ chitda am gu u'ji' nam cham dadø'
Dai nam jí'k tanolh ba tini'
Bhai' ja'p tibaa' ta'm.

QUERÍA CONTARTE MUCHAS COSAS:

Y QUIERO QUE SEAS TÚ QUIEN ME CUENTA COSAS.

III.

Bix aixim jañ xi chum sobkidham kat:

Gu tukaa' na ñich pui' titiitki nach sap jir gu astronautas (bhai' chich ja'p bubua na pai' gu galaxia, ap gio añ, kartoon totbikdam gu koitis ta'm).

Gu kabuimok nat pai'dhuk mai' gii guñ gagooxi' (cha'p jax jum a'nda', jurnidhak ja chich ba tii)

Jano' gu tanolh nat duu'n, buus gu tanolh
Gio nat bhai' ba kikbo gu ki'or
(bhai' buus, silh bhai' bintanta'm nañ pai' boppu).

Pui' xim tiidam kat iñ ji'k gu ñi'ok:
Kokmik.
Jix maikak.
Joodai jix dhaamkam.

Dai xib na ñich bam tii, bix añ pu cham ka ti'ñcho
Jix aa' iñ ba' nap ap xi chuñ sobkidha' gu tu':

Tiitik.
Ji'ngirum sasoi'.
Mamxi'ñ gio gui' na jix jajoi' gu ñi'ok.

IV.

Bhan guñ buupui gio gur apga'n
Jup duñia' ich ma'n gu boi.

Bhaan pui' tu duñia' ich:
Bhaabhai' gu kometa.
U'uan ga'n gu saasab
U'ux gio jaaja'.

Gammij̄i mi'p tui'ka'.

Na pai'dhuk jurnia'
ti bi'ñdha' ich
najich palhbuidha' gu tataibo'.

V.

Xib nap ya'p jup tu'i'
Xim mamtuxdham iñ ma'n gu ñi'ok
Nap dai ap jix maatit kaiya'.

Jup duu ñich

Yooxi' ki'n,
Biimñiga'n ki'n gu galleta,
Toksu' ki'n,
Juju'ba' gui' na mit kia'pix suulh ki'n

Toc toc

VI.

Na bhan tu piastata' nap ya'p tu'i'
-gio nat chakui kambhiaaru nap jax jix jiimpa'ka'-
Tu piastata' ich

Bha jimda' am:

gu tibaa'
gu sasooi
gu tatnolh a'oi'ñdham,
(no' jix bhai' mui' xi chinii'ñ
ja tiigia' ap nam jix bhai' titii'chu')

biix gu tatoo'm jix chooti.

VII.

Tikka' ñich gu muulh
Nap paa duk bha jimda'

Bhai' xim ñii'ñ gio nap jim chitda:
na pai' dhuk tum yootda'.

VIII.

Mui' kim
jañich ba aa'ñ gu sokbulh nap jax chii'

¿Ya ai pich a
Bhai' ji dhaichgit komi'ram?

¿Dhi' jir dhi'
Guí' nat yam aich?

IX.

*toc toc
gum jur*

*toc toc
gur anga'n*

*jup jum kai'ch gu ja kancion gu a'mi'
(tii k~~ee~~ am, cham joiñat*

*gu sai'
gu u'ji'
gu kaka'lhisoi).*

X.

Jiñ chick'a'n iñ paañ dhuk giop bam tigia'.
ap pui' jiñ chitda' na jotmida'.

"Jotmida"

¿jix kii'nkob ja'k a chi kia' juruuñip a?

"Jotmida"

¿tanoor ka' a chi?

¿jurnidhak a na jai'ch ka' gu kamatiyos?

¿jurnidhak a na mi oipuda' gu turumpas?

MAMXI'NDHAM

Tania Recio

Ya ai ñich ma'n jix jiip kabuimok enero kam, dhi' puchu'm gui' nañ mi' piñ jix bi'im ka' susua'tir ji chu jiñkoi'ndhat gu saspok, dhu je', pui'ñiñ ja'k tu kio, guñ dhak mi'ji baasat saspok tir. Tania mit jiñ chit na ja'pni kai'ñkam "princesa" dai nañ añ ja'p ilhi'ñ nañ jir jiboiñurkam na baptanolh jix bhaidham ka' joidham tu'm gu sapok nam joidham keka' gu a'alh. Puiñ tññra nañ jaxchu'm tanolh pui' tu duñia'.

Yosh

İhi'chdhimdır añ pux joi'ñ nam chu mamxi'ndha'. Joidham jañ ñii'ndha' na jax gu u'uankar jix bhai' na mi bhicdhda' ma'n linea hasta nap ja duñia' gu mumulh... ¡Pum!, jir cham îldham ka'. Mui' oidha' ba jur gio mui' up gu dinosaurios ja mamxi'ñ, bapaiñum ja'tkam, tibaa' gio elefantes, dai ji nañ xib jup ja bua mi u'uanta'm jix chua binkam gu mui' gu u'uan, bima'n ma'n gu cape miñ chaas am gui' nam extraterrestes bha jupxix.

Valeria Gallo

Gammidir jañ pux joi'ñ nañ chu mamxi'ndha'. Ba tu jua ñich ji'k gok o'm u'uanta'm, dîlh piam jabîm gu jai' mamxi'ndham. Pui'ñ aa' iñ na no'ñ chu mamxi'ñ jix bhai' tu tatda' ka' bix git ba' gu ja'tkam jam pui' xi chu duñia'. Sia jix joi'ñ iñ nañ jimmida' mu na pai' tum jooji'ñ, nañ kee' gu sasab kurdion k'i'n, nañ muja nii'dha' nam mijapjiimda' gu ja'tkam gio ba' nañ chu soomda'.

Amanda Mijangos

Nañ jir alhi'chka' pui'ñ a'nda' iñ nañ ba'bhabak jup ja buada', dai ji gatuk ja ñich ba maat nañ más jix jooji'ñ nañ ja mamxi'ndha'. Jano'dir ba' gui' nañ chu mamxi'ñ jam gammijiñ jiñ bîm jiimda'.

Israel Barrón

Nañ jir alhi'chka', guñ chat jiñ maakda' mui' gu u'uankar gio ba' gux choti gu u'uan, pui'ñi ñich ja'k maat na jix bhai' nañ nai' tu paxiarda' gio nañ jup ja buada' saspok mamxi'ñ k'i'n. Jano'dir jañ gammijiñ tu' k'i'n jax bua gui' nañ bhan tu mamxi'ñ, xib jañ pui jix joi'ñ gux chua u'uan gio gu ux u'uankar. Mamxi'ndham iñ gio xib joidham nañ mi'p tu'i' na pai' su saspok nam mi'jim u'uanta'm.

Isol

Añ jir Isol, jix io'm jiñ palhbui'ñ nañ chu mamxi'ñdha' gionañ mui' pui' xiña'nda' gusaspok mamxidhixkam. Bix aixim ja'k tu mamxi'ñ iñ ja'p na crayones, collage, tinta nañ ba' ja t̄igidha' gu mamxi'ñ bix aixim tu'm. Jix joi'ñ iñ nañ ja gaagidha' gui' nam mim a'gada' gio nañ pui' xiñ a'nda' nam jax ja'k xi chui'dhi'nda'. Jix joi'ñ iñ gui' nach jich chitgia' gio nañ paxiarda'. Jix joi'ñ iñ gu mamxi'ñ jix ñarankaxma', gu jumai ba' gu turquesa. Muñ kio Buenos Aires, Argentina, bipta'n ja'k ya' dhi continente americano.

Cuauhtémoc Wetzka

Añ ja'pni t̄i' Cuauhtémoc. Jix joi'ñ iñ nañ jax ch̄i' na gu' jir náhuatl ñi'ok k'i'n, na jir dhi' gu b̄ip' kam jiñ ñi'ok. Xib añ pui' tu bua nañ ja imaginaarda' gu u'uan, paí' nañ muja pinsaarxi'dha' paí'ñ ja t̄itikda'. Gammijñ chu mamxi'ñdha', jix io'm jix joi'ñ iñ nañ xixibkam tu maachidha', xixibkam gu saspok gio, ba', jai' nañ jax ja'k mu tu mattu'nka' bhan gu mamxi'ñ.

Gabriel Pacheco

Añ jir ma'nkam na jir saalhkam na t̄i' mi' tu juantu'nda' na paí' gu oí'ñga'ntugi'ñ gu mamxi'ñ. Cham aa' iñ gu tu' nax io'm jimda' gio nam ge'kadim dhi oí'gan. Tu u'uan iñ gui' na jax ja'k jup tum bua gio ba' nañ jix joi'ñ nañ tu mamxi'ñdha'. Puiñ tu mamxi'ñchu'.

Katsumi Komagata

Na paí'dhuk jai'ch kat gu kokdai' mu ñich ja'k jii na paí' alhi'ch pa' jir kiicham na joidham jix chu abhar. Pai'ji jiñ ja nñi'ñ gu sasoi' u'xchir kam nañ jix ja da', nam gu'jiñ maa jix oo' nañ ba' mui xi chu juantu'nda'.

Paloma Valdivia

B̄ip'dir jañ chamtu' pik jix maatit tu mamxi'ñdha', dai na mit gu'jiñ palhbui jix io'm, nañ jiñ j̄ig'ñ na mit jiñ palhbui na jix chu mamxidham ka'. Nañ jir ilhi'chka', bhan jix bhai'ñ chatka' iñ nañ chu mamxi'ñdha' nam kap bhai' gu ge'ger ja'tkam mijapjiñ sanop tu a'gada'. Pai' no' jir jaxchu'm tanolh na tu' jax jum buada', ja'pna jax nañ paí'dhuk aichdha' oidha' piäm navidad, jiñ maakda' am gu u'uankar.

Directorio

Alejandra Frausto Guerrero

Secretaria de Cultura

Marina Núñez Bespalova

Subsecretaria de Desarrollo Cultural

Esther Hernández Torres

Directora General de Vinculación Cultural

Guillermina Pérez Suárez

Coordinadora Nacional de Desarrollo Cultural Infantil